

Gyenge Zoltán*

Schleiermacher vallásos érzülete**

1799-ben írja Schleiermacher: „A vallás lényege nem a gondolkodás és nem is a cselekvés, hanem a szemlélet és az érzés (*Gefühl*). Majd kissé később: „A vallás pedig a végtelent keresi az emberben, amelynek az ember, miként minden egyedi és véges dolog is, lenyomata és kifejeződése.”¹

Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768–1834) mindössze 31 éves, amikor a fentebbi sorokat írja. A tősgyökeres lelkészcsaládból származó, pietista nevelésben részesült ifjú Nieskyben a herrnuti, majd a barby-i közösség intézményében nevelkedett, de később mind a herrnhutizmussal, mind az atyai akarattal szakítva a Hallei Egyetem hallgatója lesz, ahol korábban „földije”, a Leibniz és Kant közötti német filozófia legjelentősebb képviselője Christian Wolff is tanított. Halléban legfontosabb tanára Johann August Eberhard. Eberhard, aki már 1772-ben publikált egy művet *Neue Apologie des Sokrates* címmel, vezette be Schleiermachert az antik filozófia rejtelmeibe. A későbbi antik filológiai kutatásokhoz innen kapta az első inspirációt. Schleiermacher tevékenysége meglehetősen sokrétű volt, és hatása is több irányú. A 20. század fedezte fel, hogy hermeneutikai próbálkozásai jelentik az alapot, ahogy azt Hans-Georg Gadamer is pontosan látta, a később hermeneutikai megközelítés számára. Ugyanakkor vallásfilozófiai írásai is egyfajta kezdetet jelentenek a 19. században kibontakozó valláskritika számára.

1796-ban került Schleiermacher mint lelkész a berlini Charité Kórházba. Itt találkozott Friedrich Schlegellel, akivel közösen határozták el azt, amit aztán ő egyedül valósított meg: Platón műveinek németre való átültetését, aminek jelentősége – mint tudjuk – szinte felmérhetetlen. Túl azon, hogy német nyelvterületen még mindig ez a leginkább használt fordítás, a fordító jegyzeteitől, kommentárjaitól számítható a modern Platón-filológia is. Részt-

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszékének egyetemi tanára; gye@philo.u-szeged.hu

** A szöveg alapját képező előadás 2012. április 20-án hangzott el A Goethe-kor érzelemelmélete című szegedi konferencián. A konferencia létrejöttét az OTKA „Affektivitás a filozófiában” (K 81576) című kutatási projektje támogatta.

¹ F. D. E. Schleiermacher: *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1967, 49. Magyarul: F. D. E. Schleiermacher: *A vallásról*. Ford. Gál Zoltán. Osiris, Budapest, 2000, 31.

vevője lesz a korai német romantikának helyt adó Henriette Herz által vezetett szalonnak, és magával a hölgygel is szoros kapcsolatba kerül. Henriette adott neki olasz és spanyol nyelvórákat, miközben együtt olvasták Platón és Spinoza műveit – ami némi pletykára is alapot adott. Berlin egyébként is fontos állomás az életében, mert egy hallei egyetemi intermezzo után ismét visszatér, hogy Humboldtval részt vegyen a berlini egyetem szervezésében. 1810-ben ennek az újonnan alapított egyetemnek a professzora, és a teológiai fakultás első dékánja lesz.

A vallásról szóló beszédeinek későbbi hatását ugyancsak nehéz túlbecsülni. Hogy mást ne említsünk, Søren Kierkegaard megfelelő alapot talál Schleiermacher műveiben a maga egyházellenes érveinek. Kierkegaard könyvtárában több műve is megtalálható volt, többek között a *Predigten* (4 Bände. Berlin, 1834), a *Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche* (3te Ausg, 2 Bände. Berlin, 1835), a *Dialectik* (herausgegeben von L. Jonas. Berlin, 1839), a Platón-fordítások és természetesen az *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*, mégpedig két változata, az 1821-es és az 1843-as kiadás is.²

A beszédek legfontosabb elemei az intézmény-ellenesség, nevezetesen a közvetítés kérdése és annak kritikája, a bűn újfajta értelmezése, a keresztény dogmatika kritikája, és a morális megalapozás helyett az *érzék* előtérbe állítása. A „gyakorlatművészet, a spekuláció tudomány, a vallás pedig a végtelen iránti érzék és ízlés”.³ Schleiermacher szerint vallásosnak lenni annyi, mint az „univerzumot szemlélni”, amihez azt a némileg meglepő kijelentést fűzi hozzá, hogy „ha már nem tagadhatjátok, hogy az istenről alkotott eszmétek az univerzum szemléletének a függvénye, akkor azt is el kell ismernetek, hogy *bizony lehetséges, hogy egy isten nélküli vallás jobb lehet, mint egy másik istennel*”.⁴ Hogy ez pontosan mit jelenthet, azt egy másik helyről vett idézet világítja meg: „[...] hát nem sokkal inkább vallásos az, aki Egyként és Mindenként szemléli az univerzumot, még ha isten eszméje nélkül is?”⁵ Ez a megállapítás nagyon is emlékeztet Kierkegaard-nak arra a gondolatára, hogy a döntő minden esetben a hitben való szemlélet és érzés, a szenvedély, a hit szenvedélye, ami a tartalom, és nem a forma; azaz lehet istenhívő az is, aki bálványt imád, de szenvedéllyel, míg az, aki minden egyházi szertartás betart, áldozik, keresztelkedik, oltár előtt imádkozik, de nincs benne szenvedély, igazában véve bálványimádó. Schleiermacher nem áll ettől távol, hisz nála a „fantázia” játssza azt a szerepet, amelyet Kierkegaard-nál a „szenvedély”; pontosan tudja, hogy

² Vö. A Kierkegaard-könyvtár teljes katalógusa. In Gyenge Zoltán: *Kierkegaard élete és filozófiája*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, 2007.

³ Schleiermacher: *Über die Religion*. Id. kiad. 51. (Fordításom eltér a magyar kiadástól.)

⁴ I. m. 95. (Kiemelés – Gy. Z.)

⁵ Schleiermacher: *A vallásról*. Id. kiad. 70.

ez a legmagasabb rendű és legeredetibb az emberben, s ami ezen kívül létezik, az a szürke reflexió, a puszta spekulatív bölcsekedés világa.

Fontos újdonság Schleiermachernél a halhatatlanságról vallott gondolata. A novalis-i elmélkedéstől némileg eltérve, és eltérve attól a felfogástól is, amely a vallást egyfajta támogatásnak, helyesebben: vigasznak fogja fel, amely segít legyőzni a halálfélelmet azzal, hogy túlvilági reményekkel kecsesget, ő úgy gondolja, hogy a halhatatlanság utáni vágy teljességgel pogány, vallástalan, a vallástól való végtelen elidegenedés, mert ellentmond a vallás szellemének. Akik a halhatatlanságra vágnak, azok a gyenge jellemek, azok számára a vallás teljes eredetisége sem tárulhat fel. „Emlékezzetek, hogyan törekszik bennünk minden arra, hogy személyiségünk élesen határolt körvonalait kitágítsuk s fokozatosan elveszítsük a végtelenben, hogy az univerzum szemlélése során szeretnénk annyira egyek lenni vele, amennyire ez csak lehetséges, ők pedig ellenállnak a végtelennek, nem akarnak kilépni magukból, nem akarnak egyebek lenni önmaguknál, aggódva féltik individualitásukat.” Ez az individualitás-féltés Schleiermacher szemléletében nem fér össze az univerzalizáció iránti fogékonysággal, annak tiszta tagadása, hiszen ha belegondolunk, az egyetemes fogalmilag is szemben áll az eggyessel, ellenséges fogalom, hegele értelemben véve egyik a másik megszüntetésére törekszik. „Emlékezzetek, mi volt a vallás legfőbb célja: hogy az ember fölött és túl az emberen felfedezzük az univerzumot.”⁶

Ha jobban belegondolunk, itt arról van szó, hogy az individuális, ha azt állítja, fontos számára a vallás, életét adja egy istenért, mindeközben oly mohón vágyik a halhatatlanságra, hogy mindent, még az istenhitét is kész feláldozni érte, akkor alapvető ellentmondásba keveredik önmagával. A vallás, bármilyen istenben való hit, az univerzális akarása, hisz Isten azáltal isten, végtelen, hogy a végestől „toto genere” (Schelling) különbözik, vagyis ha a véges vágyik a végtelen felé, akkor a legnagyobb értelmetlenség, a legszerencsétlenebb gyengeség arra (is) vágnia, hogy a végességét megőrizze. Ha az ember célja, valós célja a vallásban az emberen túlit felfedezni, és az emberi panasz mindig arról szól, hogy ezen a világon ez nemigen sikerülhet, nos, akkor „ők azonban még az egyedüli alkalmat, a halál kínálta lehetőséget sem akarják megragadni, hogy az ember-volt fölé (*über die Menschheit hinaus*) kerekedhessenek, amiatt aggódnak, hogyan viszik magukkal az ember-voltot a túlvilágra, és legfeljebb nagyobb szemekre és jobb vétagokra vágnak.”⁷

Schleiermacher nem véletlenül vált át iróniába. Ne felejtjük el, hogy ez a beszéd a magukat művelteknek tartó emberekhez szól. Ez egy „Kampfschrift, amellyel Schleiermacher a vakbuzgó ortodoxiának és egyben az ábrándos

⁶ I. m. 72.

⁷ Schleiermacher: *Über die Religion*. Id. kiad. 98; *A vallásról*. Id. kiad. 72.

lelkű (*schwämerisch*) romantikának is oda akar csapni”.⁸ A meg nem értésnek ez a szintje kifejezetten bosszantja. Nem érthető, hogy ha valaki az univerzalista, az egyetemest, az általánost teszi meg élete központi elemének, akkor hogyan ragaszkodhat már-már mániákusan az egyes, partikuláris létezéshez. Értelmetlenség, badarság és szánalmas nyavalgás. Szerinte – ezzel szemben – éppen arra kell törekedni, hogy az egyes személyiségből mindinkább eltűnjön az, ami egyes, mindinkább töltse el ennek helyét az univerzális, az univerzalitás érzése, próbálja meg az ember az univerzum szeretete által áthatva átadni magát annak az érzésnek, amelynek el kell töltenie a lelket, amikor éppen önmaga megszüntetésére törekszik. A következőket szögezi le: „Isten nem minden, hanem csupán egyetlen összetevő a vallásban, és az univerzum sokkal több nála; ti sem hihettek Istent önkényesen, vagy csupán mert a vigasztalására vagy segítségére van szükségetek, hanem csak akkor, ha nem tehettek másként. A halhatatlanság nem lehet igény, ha előbb nem volt feladat, amit megoldottatok.” És a legszebb megállapítás: „Egyé lenni a végesben a végtelennel, és örökkévalónak lenni a pillanatban, ez a vallás halhatatlansága.”⁹

Nem túlzás azt mondanunk, hogy a pillanat és az örök összekapcsolása olyan, mintha Kierkegaard írta volna *A szorongás fogalmában*. Hisz a pillanat nem más, mint az időbe zárt időn-kívüli, azaz genetikus vonatkozásban egy az örökkel: mindkettő időn kívüli, csak az egyik az időbe zártan, a másik az idő keretén túl. Azonban ez a hasonlatosság fontos lesz abból a szempontból, hogy az időbeli ember az időn kívüli pillanatban érintkezhet az örökkel mint ugyancsak időn túli tényezővel. „Örökkévalónak lenni a pillanatban” (*ewig sein in einem Augenblick*) a legtökéletesebb kifejezése mindennek.

Ezzel együtt a gondolat másik fontos eleme a véges és végtelen egysége, a *hen kai pan* gondolatának megfelelően, ami, mint tudjuk, egyszerre jelentette a görög egység gondolatát és vonhatta magára a spinozizmus vádját is. Egy biztos: a véges és a végtelen, az időbeli és az örök, az emberi és az isteni, a tökéletlen és a tökéletes (a sort még folytathatnánk) egységének képzelete nem az élő egzisztencia pillanatnyi sajátja lehet, nem a paradoxon megjelenése az ésszerűnek hiposztazált világban, nem a partikuláris egyes felváltása az univerzálissal, hanem a végesség megszüntetése a végtelenre tekintettel, ami miatt teljesen érthetővé, sőt jogossá válik az a gondolat, hogy a halhatatlanság utáni vágy teljességgel ellentmond a vallás igazi szellemének, egészében véve vallástalan.

Ezek a szokványostól eltérő gondolatok magyarázzák, vagy ha nem is magyarázzák, de teszik értelmessé az intézmény- és közvetítés-ellenességet is.

⁸ Christian Deuper: *Analyse: Friedrich Schleiermachers fünfte Reden „Über die Religion“*. Grin, 2007, 4.

⁹ Schleiermacher: *A vallásról*. Id. kiad. 73.

Pontosabban azt a heves igényt, amellyel Schleiermacher az államot el akarja választani az egyháztól, a vallástól. (Kierkegaard utolsó művében *A pillanat*-ban ugyancsak számos hasonló gondolatot vet fel. Nem véletlenül.)

„Az egyház ténylegesen is annál közömbösebb lesz számunkra, minél inkább gyarapodnak a vallásból, a legjámborabbak pedig büszkén és hidegen kiválnak belőle.”¹⁰ Az egyház minél inkább világi hatalomra tesz szert, annál inkább eltávolodik eredeti jelentőségétől, lényegiségétől, ezért akik valóban hisznek, azok inkább kiválnak belőle, és megpróbálják hitüket egyénileg artikulálni. Innen mindössze egy lépés az egyház nélküli vallás, onnan pedig a vallás nélküli istenhit, amely jelenleg is a legnagyobb „vallást” jelenti ezen a világon. Hinni valamilyen lényben, az univerzumban, egy törvényben, mely a világi *harmonia praestabilitat* fenntartja, de nem gyakorolni semmiféle liturgiát, nem fogadni el a közvetítést, mert a *hit* egy személyes dolog, a legszemélyesebb, amihez rajtam és Istenen kívül senkinek semmi köze, pontosan ez lehet a hit igazi lényege. Ahogy Nietzsche fogalmaz: „A keresztény ember élete végül is pontosan az az élet, amelyről Jézus azt hirdette, hogy meg kell szabadulni tőle.”¹¹

Az egyház, a pap, amikor világi hatalomra tör, sokkal inkább megtagadja a keresztényi elveket, amiből Schleiermacher is levonja a logikus következtetést: „ki másnak köszönheti az egyház a szervezetét és fölépítését, ha nem a papoknak – ami teljesen ellentmond a vallás szellemének?”¹² Azaz ő még nem megy el a végsőkéig. Nem mondja ki, hogy a papok, az egyház nem csupán a vallásnak mondanak ellent, hanem a hitnek is, amely a személyesség legbenső kifejeződése kellene hogy legyen, de azt – mondja majd Kierkegaard – éppen a pap áldozza fel az oltáron.

Ebből a szempontból a legfontosabb ellensége a vallásnak, a kereszténységnek az *állam*. Kierkegaard ezzel kapcsolatban a következőképpen fogalmaz: míg egyetlen ember nem alkothat államot, addig az igaz kereszténységhez egy ember is elég. Ezért – mondja ki talán legfontosabb gondolatát –: „ha már mindenki kereszténnyé lett, a »keresztény« szó értelmét veszti”.¹³ Ha már mindenki keresztény, nincs többé kereszténység, mivel az eredetileg *minőséget* tartalmazó fogalom megszűnik a *menyiség* által. Ha arra lennénk kíváncsiak, hogy ezeknek az 1855-ben leírt gondolatoknak volt-e előzménye, bizvást igennel válaszolhatnánk, ha elolvassuk Schleiermacher ezzel kapcsolatos szavait: „Ki bűnös tehát abban, ha a méltatlanok foglalják el a szentség

¹⁰ I. m. 106.

¹¹ F. Nietzsche: *A hatalom akarása*. Ford. Romhányi Török Gábor. Cartaphilus, Budapest, 2002, 103.

¹² Schleiermacher: i. m. 109.

¹³ Kierkegaard: *Samlede Værker* I–XIV. A. B. Drachmann, J. L. Heiberg og H. O. Lange. Gyldendalske Boghandel, København, 1901–06. XIV., 145.

virtuózainak a helyét, s ha az ő felügyeletük mellett mindaz belopózhat és megszilárdulhat, ami a vallásnak leginkább ellenére van? Ki más tehát a bűnös, mint az állam, a maga rosszul értelmezett nagylelkűségével?” Mert az egyház – miként az állam is – szerepet tévesztett. „Nagyjában és egészében átadta az egyháznak a nevelés gondját és felügyeletét; azt akarja, hogy a népet, amely az állam törvényeit nem érti, a vallás védőszárnyai alatt, közösségi formában tanítsák a kötelességre és az erkölcsi érzületre; azt követeli, hogy a vallás, ereje és az egyház irányítása által, *kejelentéseiben igazolja az állam tetteit polgárai előtt.*”¹⁴

Ez egy üzlet. Az állam támogatja az egyházat, pénzt, hatalmat ad neki, fontos állami funkciókat átenged, cserébe az egyház az állam apologétájává válik. Valamit valamiért. Mindenki jól jár. Hogy közben a hit lényegtelené silányul, az már senkit sem érdekel, legkevésbé a pompás öltözetben virító papokat. Ezt Schleiermacher is pontosan így látja, amikor nem kevésbé blaszfémikus mondatait leírja: „Az egyház vezetői között sokan vannak, akik semmit sem értenek a vallásból, tagjai között pedig sokan, akiknek eszébe sem jut, hogy keressék.”¹⁵ Egy másik idevágó gondolat Nietzschétől: „Az eredeti kereszténység az állam megszüntetése.”¹⁶

Ez a hit, a vallás, az igazi egyház – értve ez alatt az eredeti tanokat hirdető és a veszélyeket is vállaló szervezetet – megtagadása, eredeti lényegének elsivárosodása. Az igazi egyház ugyanis az „én” és a „te” társas közössége, mert a vallás eredendően feltételezi a „te” létét, a vele való együttes jelenlétet, együttes cselekvést. Ez az egyházban nem csupán hiányzik, de szinte üldözött dolog, hisz bárkiben felkeltheti a kételyt a vallással szemben, a hit oldaláról nézve. A pap pedig a hit vonatkozásában mélyen ellenérdekelt, az egyház legnagyobb ellensége éppen a hívő. A nem hívő lehet csak a gyülekezet része, aki elfogadja az üzleti szabályokat, a legkevésbé hívő pedig a pap, aki az üzletet irányítja, és annak legfőbb haszonélvezője. Nietzsche ezt még ennél is radikálisabban fejezi ki, amikor azt mondja, hogy „mindenfajta természetellenesség bűnös, a legbűnösebb emberfajta a pap: ő tanítja a természetellenességet”. Majd hozzáteszi: „A pappal szemben nincsenek eszközök – csak a fegyház.”¹⁷ Persze ezt ő 1888-ban írja. Csaknem száz évvel Schleiermacher után, súlyos tapasztalatokkal terhesen.

Visszatérve Schleiermacherhez, határozott véleménye szerint az egyház és a világi javak hajszolása egymást kizáró tényezők: „Az igazi egyház szent büszkeséggel tagadta volna meg azokat az adományokat, amelyek nem segíthetnek rajta, tudván, hogy azok, akik megtalálják az istenséget, és együtt

¹⁴ Schleiermacher: i. m. 114. (Kiemelés – Gy. Z.)

¹⁵ I. m. 115.

¹⁶ F. Nietzsche: *A hatalom akarása*. Id. kiad. 101.

¹⁷ F. Nietzsche: *Az Antikrisztus*. Ford. Csejtei Dezső. Ictus, Szeged, 1993, 103.

örülnek neki az ő tiszta társas életükben, amelyben csupán legbenső létüket akarják megmutatni és közölni, semmilyen közönséges dologgal nem rendelkeznek, amit valamely világi hatalomnak kellene megvédeni a számukra, tudván, hogy semmit nem igényelnek a földön, nem is lehet szükségük egyébre a nyelvnél, hogy megértsék egymást, s egy helynél, ahol együtt lehetnek; vagyis csupán olyan dolgokat igényelnek, amelyekhez nincs szükségük semmiféle fejedelemre és az ő kegyeire.”¹⁸

Világos beszéd. Nincs szükség semmiféle állami autoritásra, de ebből logikusan következik, hogy nincs szükség semmiféle állami autoritást elfogadó, meghunyászkodó, a hatalom elveit kiszolgáló, vagy legalábbis azt közvetítő egyházra, egyáltalán nincs szükség semmiféle közvetítőre, legkevésbé akkor, ha az intézményesült, pláne hierarchikus szervezetként van jelen. A dolog odáig fajul, hogy az állam fogja kiválasztani és kinevezni a közösségek vezetőit, saját kénye és ízlése szerint, ő mondja meg, ki alkalmas, ki nem, aminek az az eredménye, hogy az egyház felkent papja nem lesz más, mint egy szürke állami hivatalnok – ahogy azt később Kierkegaard *expressis verbis* ki is mondja.

Nem véletlenek ezek a radikális, és saját korában még inkább radikálisnak számító kijelentések. A beszédek 1799-ből származnak. Maga a szerző is utal arra, hogy a változás igénye eljött. Nem tudni – írja –, hogyan zajlik majd le nálunk, hogy „vajon csak egy megrázkódtatás után-e, mint a szomszédos országban”, vagy lehetséges mindezt megegyezés útján orvosolni. A szomszédos ország Franciaország, ahol abban a pillanatban is zajlik a forradalom, megrázkódtatást hozva – a német föld kivételével – szinte egész Európára. Sokszor elkoptatott frázis, amit viszont csak ismételni tudunk: a németek a szellem szintjén vitték azt végbe, amit a franciák a társadalomban. A szellemi forradalom legalább annyira radikális volt, mint a „szomszédos országban” a társadalmi felfordulás. De akármilyen frázis is, sok dologban igaz. Az a kijelentés, amit ekkor a szerző megenged magának, legalábbis elképesztő: „Félre tehát az egyház és az állam közötti ilyen kapcsolattal! – Ez marad catói tanácsom mindvégig, vagy amíg az egyház tényleges szétrombolását tapasztalom és látom.”¹⁹ Különbözik itt a vég, és még társadalmi felfordulás sem kell hozzá, megöli az opportunistá unalom. De ez már Feuerbach vagy Kierkegaard tapasztalata.

El a morállal, el a joggal és a politikával az egyháztól. Nem véletlen, hogy hiába kerül Schleiermacher magas tisztségbe, ebből egy jottányit sem enged, és hogy emiatt az egyik legveszélyesebb felforgatónak tartják.²⁰ Per-

¹⁸ I. m. 116.

¹⁹ I. m. 119.

²⁰ Vö. R. Franski: *Romantika – egy német affér*. Ford. Horváth Géza. Európa Kiadó, Budapest, 2010, 193.

sze, hisz áthatva a „szomszédos országban” zajló, és gyökeres, korábban teljesen elképzelhetetlen paradigmaváltást okozó eseményektől, ő is jóval megelőzi korát, hatása ugyanakkor felmérhetetlen lesz az utókorra nézve. Még akkor is, ha nem csupán az ortodoxia, hanem a racionalizmus képviselői is keményen támadják. Ez utóbbiak éppen a vallásos érzület gondolata miatt, ami, mint láttuk, számottevően megbotránkoztató következtetésekhez vezethet. Főként, ha hagyják.